

سیری در دعا و نگارش متون دعایی

<?xml encoding="UTF-8">

چکیده

یکی از راه‌های بسیار مؤثر نشر معرفت، فرهنگ و اخلاق والای انسانی در سطح عام و در میان توده‌ها و ایجاد مدرسه‌ای عام برای ساختن روح مردم و تبیین "ابعاد صیروت" (بُعدهای گوناگون دگرگون‌گشتن و ساخته شدن)، دعا و متون دعایی است. دعا به آن اندازه و با آن کیفیت بسیار متعالی که در اسلام مطرح شده، و ابزار حرکت "تعلیم و تربیت" قرار گرفته در ادیان و مکاتب دیگر مطرح نشده است؛ از آنجا که این همه حقایق و معارف تربیتی و علوم عالی الهی و تعالیم متعالی انسانی در جای دیگری جز اسلام وجود نداشته است و ندارد پس می‌توان "مکتب دعا" را، یک حرکت تربیتی مؤثر، و یک مدرسه روحی تکامل و تربیتی والا به شمار آورد. حال دعا که حال اهتزاز و جنبش روح انسان به سوی دیار ملکوت و ارتباط مجذوبانه و عاشقانه دل با الله است اشرف و اعزّ حالات آدمی است و غایت از تمام عبادات، تحصیل همان حالت است. چنانکه فرموده‌اند: "الدعاء مخ العبادة"¹ چه آنکه حقیقت عبادت، تذلل و عرض نیاز مخلوق به آستان خالق است؛ و این، به گونه‌ای بسیار روشن، در دعا ظاهر می‌شود.

به همین جهت در آیه کریمه "و قال ربکم ادعونی استجب لکم ان الذین یستکبرون عن عبادتی سید خلون جهنم داخرین"². پروردگارتان فرمود: "مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم، در حقیقت، کسانی که از پرستش من کبر می‌ورزند به زودی خوار در دوزخ درمی‌آیند."

زاره در مورد این آیه، از امام باقر (علیه السلام) نقل کرده که فرمود: "هو الدعاء و افضل العبادة الدعاء"³ (مقصود از عبادت در اینجا) دعاست. و برترین عبادت، دعاست. آنچه توجه به آن لازم است این است که این همه شرف و شکوه جلال، از آن "حال دعا" است نه صرف لقلقه لسان و فقط تلفظ به زبان که نه عشق و شوری در دل پدید آورد و نه اهتزاز و جنبشی در جان بیفکند.

ادبیات دعا در مذهب شیعه

دعا در لغت به معنای "ندا و صدا زدن" و "خواندن"⁴ آمده. به معنای "دعوت کردن" است و در زبان ترکی از آن به "چاغرماق" نیز تعبیر می‌شود.⁵ همچنین به معنای فراخوانی و حاجت‌خواهی و به معنای مفهوم طلب میل و توجه به ذات باریتعالی و وجه الله است.⁶ دعا در اصطلاح عبارت است از خداخوانی و استغاثه و زاری و درخواست چیزی از نیک یا بد برای خود یا دیگری، از درگاه الهی. حقیقت دعا، یعنی توجه به خداوند متعال و درخواست رحمت و عنایت او، در سرشت هر مخلوقی انسان و غیرانسان نهفته است.

دعا از نظر "فطرت"

چون واقعیت مخلوق چیزی جز فقر و نیاز به خالق نیست و تعلق و آویختگی به خالق، عین تحقق ذات مخلوق است، لذا چنین وجودی هرگز نمی‌تواند در ذات خویش از دعا و تضرع و ابتهال، انفکاک پیدا کند. چه آنکه وی در اصل و اساس خلقتش، به حال "دعا" و دست به دامن خداست؛ هر چند بر اثر تربیتهای ناصحیح، حجابهایی از جهالت و قسوت، چهره فطرتش را پوشانده و او را از فقر و نیاز ذاتی به خدا، غافل کرده و به بیراهه برده باشد. لذا همین آدم غافل ناآگاه، آنگاه که در تنگنای مصائب به فشار افتاد و علل و اسباب، به کلی از او منقطع گشت، آن پرده‌ها و حجاب‌ها یک جا به کنار رفته و آویختگی فطریش به خدا که همان اصل وجود اوست، بر او روشن می‌شود. در این موقع است که اضطراراً دست به دعا برمی‌دارد و التجا به خدا می‌برد و فریاد "یا ربّاه" از عمق جان سر می‌دهد7 "وَجَاءَهُمُ الْمَوْجُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ أُحِيطَ بِهِمْ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ" 8 و موج از هر طرف بر ایشان تازد و یقین کنند که در محاصره افتاده‌اند، در آن حال خدا را پاکدلانه می‌خوانند که : "اگر ما را از این [ورطه] برهانی، قطعاً از سپاسگزاران خواهیم شد".

دعا از دیدگاه "قرآن"

همان گونه که در مقدمه گفته شد، دعا در منطق قرآن کریم، "عبادت" است و شخص مُعْرِض از دعا، مستکبر از عبادت خدا محسوب و محکوم به عذابِ ذلّت بار جهنم است، چنانکه فرموده است :

"وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ" 9 پروردگارتان فرمود :

"مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم، در حقیقت، کسانی که از پرستش من کبر می‌ورزند به زودی خوار در دوزخ درمی‌آیند".

همچنین در آیات آخر سورة فرقان، پس از ذکر صفات عالیة "عباد الرحمن"، اشاره به کلید اساسی مکارم انسانی فرموده است که :

"قُلْ مَا يَعْبُودُكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ" 10

(ای پیامبر به مردم) بگو : اگر دعای شما نباشد پروردگارم هیچ اعتنایی به شما نمی‌کند. ارزش قدر و منزلت شما در پیشگاه خدا در گرو دعای شما است .

و ایضاً می‌فرماید :

"ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَ خُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ" 11

پروردگار خود را به زاری و نهانی بخوانید (استنکاف از دعا که تجاوز از مرز عبودیت و بندگی است، منماید؛) که او از حدّ گذرندگان را دوست نمی‌دارد.

و نیز می‌فرماید :

"وَ إِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَ لِيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ" 12

و هر گاه بندگان من، از تو درباره من بپرسند، [بگو] من نزدیکم، و دعای دعاکننده را به هنگامی که مرا بخواند اجابت می‌کنم، پس [آنان] باید فرمان مرا گردن نهند و به من ایمان آورند، باشد که راه یابند.

دعا از دیدگاه "روایات"

از پیامبر اکرم (ص) مأثور است :

"إِفْرَعُوا إِلَى اللَّهِ فِي حَوَائِجِكُمْ. وَ الْجَوُّوْا إِلَيْهِ فِي مُلِمَاتِكُمْ. وَ تَضَرَّعُوا إِلَيْهِ وَ الدَّعْوَةُ فَإِنَّ الدَّعَاءَ مُحُّ الْعِبَادَةِ. وَ مَا مِنْ

مُؤْمِنٌ يَدْعُو اللَّهَ إِلَّا اسْتَجَابَ. فَأَمَّا أَنْ يُعَجَّلَ لَهُ فِي الدُّنْيَا، أَوْ يُؤَجَّلَ لَهُ فِي الْآخِرَةِ، وَإِمَّا أَنْ يُكْفَرَ عَنْهُ مِنْ ذُنُوبِهِ بِقَدَرٍ مَا دَعَا، مَا لَمْ يَدْعُ بِمَا تَمَّ" 13

در حوايج خویش از خدا استغاثه نمایید. در شدايد زندگي به پناه خدا برويد. به درگاه او تضرع کنيد و او را بخوانيد. چه آنکه دعا، مغز عبادت است. و هيچ فرد باایماني نيست که خدا را بخواند مگر اينکه خدا دعاي او را مستجاب گرداند. منتها يا در همين دنيا خواسته اش را مي دهد؛ و يا به آخرت تأخير انداخته و آنجا عنايت مي فرمايد، و يا بقدر آنچه دعا کرده از گناهانش مي آمرزد؛ مادام که کار نامشروعی را از خدا طلب نکنند. از امام صادق (ع) منقول است که فرمود :

"يَا مُيَسَّرُ، أَدْعُ وَ لَا تَقُلْ : إِنَّ الْأَمْرَ قَدْ فُزِعَ مِنْهُ. إِنَّ عِنْدَ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ مَنَزِلَةً لِاتِّنَالٍ إِلَّا بِمَسَالَةٍ. وَ لَوْ أَنَّ عَبْدًا سَدَّفَاهُ وَ لَمْ يَسْأَلْ، لَمْ يُعْطَ شَيْئًا. فَسَلْ أَعْطَ. إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ بَابٍ يُقْرَعُ إِلَّا يَوْشِكُ أَنْ يُفْتَحَ لِصَاحِبِهِ" 14

اي ميسر (اسم راوي است) دعا کن و مگو که کار تمام شده است [همه چيز از تقدير خدا گشته و ديگر دعا فايده اي ندارد]. چه آنکه نزد خدای عزوجل منزلتي است که به آن نمي شود دست يافت مگر از طريق دعا و تقاضاي از خدا. و اگر بنده اي دهان خود را ببندد و از خدا نخواهد، چيزي به او داده نمي شود. پس بخواه تا به تو بدهند. اي ميسر، حقيقت آنکه هيچ دري نيست که کوبيده شود مگر آنکه به زودي به روي کوبنده اش گشوده گردد. در عظمت و اهميت دعا ، روايات بي شماري از لسان معصومين عليهم السلام وارد شده است که به دو نمونه اکتفا شد.

آفاق تعبير در دعا

"دعاها با الفاظي فصيح و بليغ، واژه هاي حساس و هيجان بار، ترکيبهائي جذاب و نفوذگر، مضمون هايي ژرف و بياني تکان دهنده روح و بخشنده حيات به دل ادا گشته اند. در دعاها آفاقي از تعبير پديد آمده است که به خوبي مي توانند دل را بيدار کنند، و شور دروني انسان را برآشوبند، و شعور ناب را در آدمي فعال سازند، و اعماق فطرت را به هيجان آورند، و روح را صيقل دهند، و به انسان صلابت دهند" 15.

آفاق جليل تربيت

دعاهاي مختصر و مفصل، با مضمون هاي بي مانند انسان ساز و جامعه پرداز، در انواع مختلف معرفت، و تعهد و رسالت و صلابت و حضور، چنان فراوان است که به چندين مجلد مي رسد. ما در اینجا به اختصار به ذکر یک نمونه مي پردازيم.

اين نمونه که ذکر مي شود دعائي است بسيار عجيب و بي مانند و تکان دهنده، در مقياس تعالي فردي، و تربيت اجتماعي، و تحقق انساني، در آفاق جليل تربيت و حضور :

"اللَّهُمَّ أَدْخِلْ عَلِيَّ أَهْلَ الْقُبُورِ السُّرُورَ! اللَّهُمَّ أَعِنِ كُلَّ فَقِيرٍ! اللَّهُمَّ أَشْبِعْ كُلَّ جَائِعٍ! اللَّهُمَّ اكْسُ كُلَّ غُرِيَانٍ! اللَّهُمَّ اقْضِ دِينَ كُلِّ مَدِينٍ! اللَّهُمَّ فَرِّجْ عَنْ كُلِّ مَكْرُوبٍ!..." 16

خداوندا! اسيران خاک را [که در اندوهان عالم برزخ گرفتارند] شاد کن. خداوندا! همه ناداران را توانگرساز. خداوندا! همه گرسنگان را سير کن. خداوندا! همه برهنگان را جامه بپوشان. خداوندا! قرض همه قرض داران را ادا کن. خداوندا! بار غم از دل همه غمداران بردار!

"اکنون در اين دعا و آفاق جليل آن بنگريد! و روح حياتي و موج آفرين آن را لمس کنيد : اين چشم اندازهاي

گسترده انسانی، این پهنه‌های کرانه ناشناس عواطف بشری، این اقیانوس موج خیز احساسات همگانی، این همه چگونه در این رواق مخلوت الهی، و تَلَأْلُو تَأَلُّهُ الهی تعبیه شده است. در این مکتب به همه افراد تعلیم شده است که حتی در مقام خلوت با خدای خویش چنین و اینسان به یاد همه انسان‌ها و نگران وضع آنان باشند، و همه دردها و گرفتاری‌ها را لمس کنند و برای رفع آنها خداوند را بخوانند.

واژه "کل" (همه)، در این دعا بسیار آموزنده است و بسیار پربار؛ که، همه ناداران، همه گرسنگان، همه برهنگان، همه غریبان، همه بی‌سروسامان‌ها... و آن "همه" دیگر.

در این دعا علاوه بر ابعاد توحیدی و انسانی یاد شده، پیام مهم دیگری که وجود دارد این است که چون مسلمان می‌داند که جهان، جهان اسباب است و خداوند متعال هر کاری را با اسباب آن انجام می‌دهد بالطبع توجه می‌یابد که او باید در کنار دعا کردن دست به کار نیز ببرد، و در جهت بی‌نیازسازی نیازمندان، و سیر کردن گرسنگان، و پوشیدن برهنگان و ... با صدق و کوشایی و به اندازه توان و مقام و موقعیت خویش بکوشد.

نخستین جمله این دعا دربارهٔ مردگان است (آنان که رفتند و دستشان از جهان کوتاه شد، و با نتایج و آثار اعتقادات و افکار و اعمال خویش محشور گشتند)، و برای آنان از درگاه خداوند متعال سرور و شادی روح مسألت شده است.

و این شروع از جمله برای آن است که ما را به یاد آنان بیندازد و بلکه به یاد خودمان نیز، و به یاد روز رفتن از جهان و خفتن در دل خاک گورستان. همچنین جمله آغاز دعا به ما یادآوری می‌کند که مشکل در آن جهان (جهان برزخ و جهان رستاخیز)، مشکل حزن و اندوه است، حزن و اندوهی گران و ماندگار که از یاد دنیا و از دست دادن فرصتهای دنیا بر انسان مستولی می‌گردد، و برای روح انسان، دوزخی گران پدید می‌آورد، یاد فرصت‌هایی که برای عبادت خدا و امکاناتی که برای خدمت به خلق خدا داشته‌ایم و و از آنها بهره نبرده‌ایم. و چنین است فوران اعماق "دعا" و اشعه "آفاق سیورورت"، و پیامهای گوناگون "تربیت" که "مکتب دعا"، تحقق بخش آنهاست. 17

دعا و سلوک الهی

اینکه گفته‌اند : "سلوک، سیر الی الله است اولاً. و سیر فی الله است. ثانیاً، که تمامی ندارد" از جمله بهترین مقدمات این سیر هر دو خواندن متأملانه دعاها و توحیدی و معتبر است. پس هر گاه طالب لعل و گوهری به هم رسد، خورشید از پرورش معدن و کان دریغ نخواهد کرد. 18

حوزه‌های گوناگون آداب دعا

کتابهای دعا از دید کلی به چند گروه تقسیم می‌شوند :

دسته نخست : کتابهایی است که صرفاً مشتمل بر دعاها بوده و به تناسب تقسیم‌بندی مؤلف و موضوع ادعیه که دربارهٔ روزهای هفته، ماه و یا سال باشد، ترتیب یافته است.

نمونه این نوع کتب ادعیه عبارتند از : 1- مصباح المتهجد، تألیف شیخ طوسی. 2- اقبال الاعمال تألیف سید بن طاووس. 3- بلدالأمین تألیف کفعمی.

دسته دوم : کتابهایی است که دربارهٔ آداب دعا نوشته شده است.

نمونه این نوع کتب ادعیه عبارتند از : 1- عُدَّة الدَّاعِي وَ نَجَاحُ السَّاعِي تألیف ابن فهد حلی. 2- آداب دعا تألیف

سید محمد باقر بن اسماعیل خاتون آبادی.

دسته سوم : کتابهایی است که به نحوی مربوط به امور طلسمات شده و در آنها از تعویذات و ادعیه بهره گرفته شده است.

نمونه این نوع کتب ادعیه عبارتند از : 1- مَهَجُ الدَّعَوَاتِ وَ مَنْهَجُ الْعِبَادَاتِ، تألیف سید بن طاووس.

دسته چهارم : کتابهایی مربوط به استخاره است. دلیل احتساب این آثار در میان کتابهای دعا، این است که

دعاهای عندالاستخاره به تفصیل در آنها آمده است؛ علاوه بر اینکه، خود استخاره نوعی دعا است.

نمونه این نوع کتب ادعیه عبارتند از : 1- فَتْحُ الْأَبْوَابِ تألیف سید بن طاووس. 2- مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ تألیف علامه مجلسی.

دسته پنجم : کتابهایی مشتمل بر زیارات است که به هر روی از همان آغاز پیوسته به کتابهای دعا بوده است،

کتابهایی که از آنها با عنوان المزار یا شبیه آن یاد شده است. شیخ صدوق، شیخ مفید، شهید اول و شماری دیگر

از علمای شیعه در این باب تألیفاتی دارند.

نمونه این نوع کتب ادعیه عبارتند از : 1- کامل الزیارات تألیف ابن قولویه. 2- المزار تألیف شیخ مفید.

گفتنی است که فرهنگ دعا و زیارت تا اندازه زیادی به یکدیگر آمیخته بوده و به طور معمول در کنار یکدیگر قرار

داشته است. 19

مراحل آداب دعای شیعی و جوامع مهم و شاخص هر دوره

الف) آداب دعای شیعی تا زمان شیخ طوسی

پیش از شیخ طوسی، آثار فراوانی در گردآوری ادعیه در میان جامعه فرهنگی شیعه تألیف شد، آثاری که شیخ

طوسی و عالمان شاخص در زمینه ادعیه، تا قرنهای از آنها در تألیف کتابهای دعایی خویش بهره برده‌اند، اما به مرور

زمان آن آثار از میان رفته است. اما علیرغم از بین رفتن بسیاری از آثار، با آگاهی از نام کتابها، با ادبیات شیعی در

هر موضوع و گستردگی آن آشنا می‌شویم. در زمینه دعا هم می‌توانیم با رجوع به فهرست‌هایی همچون فهرست

نجاشی، فهرست طوسی و ... فهرستی از ادب دعا را در شیعه به دست آوریم. 20 تا قبل از شیخ طوسی، یکی از

مهمترین آثار شاخص در زمینه دعا و زیارت، کتاب کامل الزیارات تألیف ابن قولویه قمی است.

ابن قولویه قمی، فقیه محدث در قرن چهارم هجری و متوفای 368 ه.ق است. و هر گاه به طور مطلق "ابن

قولویه" گفته شود منظور وی، یعنی جعفر بن محمد بن قولویه است. 21

شیخ طوسی می‌نویسد : وی تألیفات فراوانی دارد از جمله تصنیفات او کتاب جامع الزیارات است. 22

کتاب کامل الزیارات در 108 باب، تألیف شده که به تصدیق ارباب فن از بهترین کتابهای تصنیف شده در باب

زیارت چهارده معصوم علیهم السلام است. 23 با حمد و سپاس به درگاه ایزد الهی، شروع، و با عبارت "تمت بعون

الملك الوهاب في تاريخ يوم الاربعاء..." تمام می‌شود.

ب) آداب دعای شیعی از شیخ طوسی تا ابن طاووس

شیخ طوسی مهم‌ترین شخصیت و دانشمند شاخص در قرن پنجم (م 460 ه.ق) محسوب می‌شود و صاحب

تألیفات فراوانی در زمینه کتب متعدد علوم اسلامی در فقه، اصول، حدیث، رجال، درایه، تفسیر کلام، دعا و ..

است.

مهمترین اثر دعایی که شیخ طوسی تألیف کرده و در اصل پدر ادب دعایی شیعه باید خوانده شود کتاب سترگ و پراج "مصباح المتهجد" است.

مصباح المتهجد، از کتب نفیس و کم‌نظیر شیعه است. این کتاب گرانقدر مشتمل بر عبادات و دعاهاست که از ائمه طاهرين عليهم السلام در ساعات و روزها و هفته‌ها و ماه‌های سال رسیده است. این کتاب یکی از پرازنش‌ترین کتب ادعیه شیعه است که از حیث صحت و اعتبار و قدمت، در میان کتب مشابه خود امتیاز خاصی دارد. 24.

این اثر مفصل در سال‌های اخیر به همت موسسه "فقه الشیعه" و به کوشش آقای "ابوذر بیدار" و با مقابله نسخه‌های متعدد به چاپ رسیده است. شیخ طوسی پس از تألیف این اثر به تلخیص آن همت گماشت که از آن با عنوان مصباح صغیر یاد شده است. 25. کتاب شریف مصباح المتهجد، با بیانی از طهارت و احکام طهارت شروع می‌شود؛ آنگاه به بیان نمازها و دعاها، نماز، و اعمال ماه‌های رجب، شعبان، رمضان و .. پرداخته و در آخر کتاب، را به بیان فصلی در احکام زکات اختصاص داده است. 26

ج) ابن طاووس و ادبیات دعا در شیعه

در تاریخ ادبیات شیعه دوازده امامی شخصیت شاخص و برجسته قرن هفتم م 664 رضی‌الدین علی بن موسی بن طاووس، جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص داده است. او متعلق به خاندانی سرشناس و مردی پرهیزگار و عالمی بزرگ بود. 27

سید بن طاووس در جهان تشیع شهرت بسزایی دارد. 28 او زبانزد عام و خاص در زهد و تقوا و عرفان و اخلاق بود و تقوای وی از بسیاری از عبارات تألیفاتش می‌درخشد.

در کتاب "امل الامل" در ذیل شرح حال سید بن طاووس آمده است: حالات او در علم و فضل و زهد و عبادت و فقاہت و جلالت و ورع و .. مشهورتر از آن است که ذکر شود. 29 ابن طاووس شمار قابل توجهی تألیف در موضوعات مختلف از خود بر جای گذاشته که مهم‌ترین آنها در زمینه ادعیه است.

مهمترین آثار دعایی سید بن طاووس عبارتند از:

1- اقبال الاعمال 2- جمال الاسبوع 3- الدروع الواقیه 4- مہج الدعوات و منهج العبادات 5- فتح الابواب 6- الأمان من اخطار الاسفار و الزمان 7- فلاح السائل و نجاح المسائل و ...

1- اقبال الاعمال: در این کتاب دو جلدی ادعیه ماه‌های سال در دو بخش مجزا از ماه شوال تا ذی‌حجه، و از محرم تا شعبان، فراهم آمده است. 30 همچنین این اثر شریف، توسط مکتب الاعلام الاسلامی به تحقیق جواد قیومی اصفهانی در سه مجلد گردآوری شده است.

2- جمال الاسبوع بکمال العمل المشروع: این کتاب مستطاب سید بن طاووس، در 49 باب تدوین شده، و درباره نمازها، اذکار و ادعیه ای است که مؤمنان باید در روزها و شب‌های هفته، ماه و سال بخوانند. نه باب نخست کتاب درباره دعاهای روزهای هفته است. بیشتر مطالبی که در پی نه باب نخست می‌آید درباره روز جمعه و دعاهاست که در این روز باید خواند. 31 کتاب مذکور توسط مؤسسه الآفاق در سال 1371 ش به تحقیق جواد قیومی اصفهانی به چاپ رسیده است.

3- الدروع الواقیه من الاخطار فیما يعمل فی شهر یوم علی التکرار: این کتاب، مجموعه دعاهاست که آدمی را از بلاها و خطاهای گوناگون نکه می‌دارد. کتاب مذکور در 22 فصل تدوین گردیده و دعاها را که در آن آمده

باید در روزهای ویژه هر ماه تکرار کرد³²

4- مَهْجُ الدَّعَوَاتِ و منهج العبادات : کتاب باعظمت مهج الدعوات، مربوط به امور طلسمات بوده و در آنها از تعویذات و ادعیه بهره گرفته شده و مشتمل بر انواع حرزهای چهارده معصوم (ع)، قنوت‌های ائمه معصومین و ادعیه‌های مأثور، است³³

5- فَتْحُ الْاَبْوَابِ بَيْنَ دَوِي الْأَلْبَابِ و بین رَبِّ الْأَرْبَابِ فِي الاستخارات : این کتاب مهم و مستقل که در زمینه استخاره تألیف شده فتح الابواب سید بن طاووس است. کتاب شامل مطالبی است در دفاع از استخاره و نشان دادن استفاده‌های مختلفی که می‌شود از آن کرد. دلیل احتساب این نوع آثار در میان کتابهای دعا، این است که دعاها را عندالاستخاره به تفصیل در آنها آمده است؛ علاوه بر اینکه، خود استخاره نوعی دعا است³⁴.

6- الْأَمَانُ مِنْ أخطار الاسفار و الزمان : این کتاب شریف سید بن طاووس در مورد ادعیه سفر و آنچه که در سفر لازم است مراعات شود، تألیف شده است. برخی از مطالب کتاب بدین گونه است : آداب سفر و دعاها را آن و حرزهایی که باید همراه داشت، یارانی که باید همراهشان بود، چگونگی رفتار با همسفران، چگونگی محافظت خود از خطر و مرض، و ادعیه برای مراحل مختلف سفر³⁵.

7- فلاح السائل و نجاح المسائل في عمل اليوم و الليل : این کتاب مستطاب، مشتمل بر دو جزء و شامل 43 فصل است. اولین جزء مشتمل بر سی فصل و شامل ادعیه‌ای است که باید میان ظهر و شب خوانده شود؛ جزء دوم مشتمل بر ادعیه‌ای است که از وقت بیدار شدن برای نماز شب تا قبل از ظهر باید خوانده شود³⁶.

(د) ادبیات دعا پس از ابن طاووس تا کفعمی

از زمان درگذشت سید بن طاووس در سال 664 تا سال درگذشت کفعمی در سال 905 آثار دیگری بر ادبیات دعایی شیعه افزوده شد. یکی از رایج‌ترین این آثار کتاب "عُدَّة الدَّاعِي و نجاح السَّاعِي" تألیف ابن فهد حلی (م 841 ق) است.

این کتاب با عنوان نبذه الداعي في مختصر عده الداعي توسط خود ابن فهد تلخیص شده است³⁷. ابن فهد حلی از دانشمندان و فقهای نامی، و صاحب آثار ذی‌قیمت علمی و دینی بوده، و از لحاظ قداست نفس و طهارت روح و تقوی و فضیلت، نظیر سید بن طاووس، سید مهدی بحرالعلوم و از اعظم و افخم علمای طراز اول محسوب می‌شوند³⁸.

کتاب کم نظیر عُدَّة الدَّاعِي و نجاح السَّاعِي ابن فهد حلی، دارای یک مقدمه، شش باب، یک ارشاد و یک خاتمه به شرح ذیل می‌باشد :

مقدمه : تعریف دعا، باب اول : تشویق به دعا، باب دوم : اسباب اجابت، باب سوم : اوصاف دعاکننده، باب چهارم : کیفیت دعا، باب پنجم : ذکر، باب ششم : تلاوت قرآن. ارشاد : اهمیت تقوا و ترک گناه، خاتمه : اسماء حُسْنای الهی³⁹.

یکی از چهره‌های شاخص و درخشان در دعای شیعی، تقی‌الدین ابراهیم بن علی بن حسن بن محمد بن صالح عاملی جبعی معروف به کفعمی است. شیخ کفعمی از مشاهیر فضلا و محدثین و صلحا و متورعین و شخصیتی عابد و زاهد بوده و دارای تصانیف متعددی که بیشتر در زمینه ادعیه و حدیث و موعظه است، می‌باشد⁴⁰. در فوائد الرضویه در شرح حال ایشان آمده است : شیخ ثقه، جلیل فاضل، ادیب، محدث، شاعر، عابد و زاهد، معروف به شیخ کفعمی است. و این شیخ صاحب تألیفات شریفه است از جمله : مصباح و بلدالأمین در دعا.

درمورد مرحوم کفعمی حکایتی غریب نقل است که ملخصش آنکه : "وقتی یکی از کشاورزان جبل عامل، زمین را با گاو شخم می‌کرد برای زراعت کردن، ناگاه به سنگ بزرگی برمی‌خورد، آن را می‌کند، مرده ای را با کفن می‌بیند که مثل شخص متحیر سر از خاک برمی‌دارد و به طرف راست و چپ نگاه می‌کند آنگاه می‌گوید : "مگر قیامت برپا شده" این را می‌گوید و می‌افتد، آن شخص زارع نیز با دیدن این صحنه غش می‌کند و وقتی به هوش می‌آید از حقیقت امر تفتیش می‌کنند می‌بینند روی آن سنگ نوشته شده بود هذا قبر ابراهیم بن علی الکفعمی". 41

شیخ کفعمی، مانند سید بن طاووس، به کتابهای دعا اشتیاق وافری داشت. دو اثر مهم دعایی او که نفوذی دیرپا در فرهنگ شیعی به دست آورد. عبارتند از : 1- البلد الامین. 2- جنة الأمان الواقیه که به عنوان مصباح کفعمی معروف است.

1-البلد الامین : نام کامل آن "البلد الامین و الدرع الحصین من الادعیه و الاعمال و الاوراد و الاذکار" است که، از کتب مشهور و معتبر در دعا و آداب دینی و امور عبادتی محسوب می‌شود.

مؤلف، اثر خود را با مقدمه کوتاهی آغاز کرده، سپس به ذکر آداب تطهیر، مختصری از احکام وصیت و نماز میت و تعقیبات نماز، و دعاهای هنگام خواب پرداخته است، آنگاه ادعیه و اعمال هفته، آداب استخاره، اعمال و ادعیه ماهها با آغاز از ماه رجب، و ختم به ماه جمادی‌الآخر را آورده و بعد زیارات و نمازهای مستحب را به ترتیب یاد نموده است. 42

2-جنة الامان الواقیه (مصباح) : تألیف این کتاب توسط کفعمی، در 27 ذی‌قعدة سال 895 پایان یافته است. این کتاب در پنجاه فصل تنظیم شده و شامل ادعیه و اوراد و اذکار و مشتمل بر آداب دینی و دعایی و امور عبادتی است و تفاوت چندانی با کتاب بلد الامین ندارد. کفعمی در نقل از کتابهای دعا به طور عمده به نقلهای ابن طاووس متکی است، گر چه به صراحت به این امر اشاره نکرده است. وی در خاتمه حواشی الجنة الامان الواقیه (مصباح) ضمن فهرست، از نام 239 کتاب به عنوان کتابهایی که از آنها نقل شده، یاد کرده است. 43

قابل ذکر است که آثار مرحوم کفعمی به عنوان منابع و مأخذ در تألیف آثار دعایی توسط آیندگان از جمله شیخ عباس قمی در تألیف مفاتیح الجنان و علامه مجلسی در تألیف زادالمعاد، مورد رجوع و استفاده بوده است.

(و) ادبیات دعا پس از کفعمی تا شیخ عباس قمی

پس از مرحوم کفعمی، کتابهای دعایی مهمی نوشته شده، که از میان آنها برخی شهرت ویژه یافته است که عبارتند از :

1) مفتاح الفلاح : مشهورترین و رایج ترین تألیف در دوره پس از کفعمی دوره صفویه که در بین خواص علما معروف است. مفتاح الفلاح تألیف مرحوم شیخ بهائی (م 1030) است.

در کتب تراجم از شیخ بهایی به عنوان شخصیت جلیل‌القدر، عظیم‌المنزله، رفیع‌الشأن، کثیر‌الحفظ، أستاذ الأساتذہ و المجتهدین، أحد نوابغ الأمة الاسلامیه و ... یاد شده است. 44

کتاب شریف و ارجمند مفتاح الفلاح یکی از ارزنده‌ترین کتب شیعی در فرهنگ دعا، محسوب می‌شود، اهمیت این اثر با عظمت، یکی به جهت جلالت قدر و شخصیت با عظمت نویسنده این کتاب می‌باشد و دیگر اینکه یک مجموعه کامل دعایی است که برای اوقات شبانه‌روزی در هر ساعتی که انسان بخواهد با پروردگار جلیش مناجات کند، برنامه دارد. 45

در کتاب "نور علی نور در ذکر و ذاکر و مذکور" تألیف حسن زاده آملی آمده است :

"امید آنکه در حوزه‌های علمیه، صحف ادعیه و اذکار که از ائمه اطهار ما صادر شده‌اند، و بیانگر مقامات و مدارج و معارج انسانند از متون کتب درسی قرار گیرند و در محضر کسانی که زبان فهم و اهل دعا و سیر و سلوکند و راه رفته و راه نمایند، درس خوانده شوند.

در نظر این کمترین اول "مفتاح الفلاح" شیخ بهایی، و پس از آن "عده الداعی" ابن فهد حلی، و بعد از آن ... در عداد کتب درسی درآیند که نقش خوبی در احیای معارف اصیل اسلامی است.

معلم بزرگ آیه الله ملاحسینقلی همدانی که به فرموده بعضی از مشایخ، سیصد تن از اولیای الهی در محضر او تربیت شده‌اند، می‌فرمود: کتاب "مفتاح الفلاح" شیخ بهایی برای عملی کردن خوب است. 46

(2) زاد المعاد: کتابی است در زمینه دعا، تألیف علامه ملا محمد باقر مجلسی (م 1110 ق) به معنی توشه آخرت، مشتمل بر اذکار و ادعیه مذهبی که از ائمه سلام الله علیهم اجمعین نقل شده، و شرح مختصری است از تکالیف و اعمال مستحبی شیعه امامیه و پیش از مفاتیح الجنان شیخ عباس قمی، معروف ترین کتاب معتبر ادعیه شیعه به شمار می‌رفته است.

این کتاب مشتمل بر چهارده باب برابر با تعداد چهارده معصوم (ع) و مجموعاً چهل و نه فصل دارد. 47

(3) مفاتیح الجنان: مشهورترین و رایج‌ترین تألیف مرحوم محدث قمی (شیخ عباس قمی) کتاب شریف و نامدار مفاتیح الجنان است، که چون پس از قرآن مجید، نامی‌ترین کتاب مورد تقدس جامعه شیعه امامیه و مردم فارسی زبان است، پس از کتاب خدای عالم، در کمتر خانه فرد شیعه باایمانی است که نباشد، لذا نیاز چندانی به معرفی و شرح و بسط مقال ندارد، مع الوصف می‌گوییم: محدث قمی چنان که خود در پایان چاپ اول مفاتیح می‌گوید، آن را در مشهد مقدس و کنار بارگاه پر نور حضرت امام رضا (ع) به سال 1344 ه.ق تألیف کرده است.

کتاب مفاتیح الجنان شیخ عباس قمی در سه باب تدوین شده است:

باب اول) در تعقیب نمازها و دعاها و ایام هفته و اعمال شب و روز جمعه و بعضی ادعیه مشهوره و مناجات خمس عشر و غیرها.

باب دوم) در اعمال ماههای سال و فضیلت و اعمال روز نوروز و اعمال ماههای رومی.

باب سوم) در زیارات و آنچه مناسب آن باب است.

جمع‌بندی و نتیجه

- 1- آنچه توجه به آن لازم است این است که این همه شرف و شکوه جلال، از آن "حال دعا" است نه صرف لقلقه لسان و فقط تلفظ به زبان که نه عشق و شوری در دل پدید آورد و نه اهتزاز و جنبشی در جان بیفکند.
- انسان، یا بالفعل و در حال حاضر گرفتار انواع بلیات است و یا بالقوه و در آینده در معرض برخورد با آفات و حوادث گوناگون است و لذا تنها راه رفع بلا و دفع بلیات متوقع، استغاثه به درگاه خدای عالمیان است که بی‌خواست او هیچ سببی سببیت ندارد و بی‌اذن او هیچ عامل مؤثری اثرگذار نمی‌باشد.
- 3- به حکم عقل واقع‌بین، انسان گرفتار در "دنیای پیچیده به بلا" موظف است دائماً در حال دعا و التجا به خدا باشد، هر چند در حال حاضر، خود را غرق در نعمت و فارغ از هر گونه بلا ببیند. چه آنکه جهان، جهان تغییر است و ممکن است در یک طرفة العین، نعمت، تبدیل به نعمت گردد و مسرت تبدیل به مصیبت شود.
- 4- دعا و تذلل به درگاه خدا و درخواست حوایج از خدا، محصور به الفاظی مخصوص که از لسان رسول اکرم (ص) و ائمه معصومین صادر شده نیست، بلکه انسان در مقام دعا آزاد است و در هر حال و در هر جا که هست، به

هر لغت و زباني که براي‌ش ممکن است مي‌تواند اظهار نياز به درگاه بي‌نياز نموده، آنچه را در دل دارد به زبان آورد و با حضرت رب کریم به میان بگذارد؛ اما چه بهتر که سر به آستان مقربان درگاه و عارفان به شئون بندگي، يعني خاندان عصمت و اهل بيت رسالت عليهم السلام گذارد و از لسان آن بزرگواران به دعا و مناجات با خدا بپردازد. چه آنکه تنها آنانند که خدا را تا آنجا که مي‌شود شناخت، شناخته‌اند و هم به راه و رسم بندگي و عرض نياز، آنچنان که شايسته است پي برده‌اند، هم مي‌دانند از خدا چه بايد خواست و هم مي‌دانند آن را چگونه بايد خواست.

پي نوشت ها :

- 1- (مجلسي، بحارالانوار، 93/300؛ حر عاملي، وسائل الشيعه، 4/1087؛ متقي هندي، كنزالعمال، 62/2)
- 2- (مؤمن/ 60)
- 3- (طبرسي، مجمع البيان، 209/5؛ حويزي، نورالثقلين، جزء رابع / 528)
- 4- (راغب اصفهاني، مفردات / 169)
- 5- (مصطفوي، التحقيق، 3/217)
- 6- (همو/ 218)
- 7- (ضياءآبادي، توبه / 17)
- 8- (يونس/ 22)
- 9- (مؤمن/ 60)
- 10- (فرقان/ 77)
- 11- (اعراف/ 55)
- 12- (بقره/ 186)
- 13- (ابن فهد حلي، عُدّه الداعي/ 40)
- 14- (كليني، كافي، 2/466)
- 15- (حكيمي، جامعه سازي قرآني/ 217).
- 16- (قمي، مفاتيح الجنان/ 326)
- 17- (حكيمي، جامعه سازي قرآني / 237-240)
- 18- (همو/ 241)
- 19- (مجهول، نزهه الزاهد/ 10)
- 20- (همو/ 12)
- 21- (دواني، مفاخر اسلام، 3/132)
- 22- (الفهرست/ 42)
- 23- (ابن قولويه قمي، كامل الزيارات مقدمه كتاب)
- 24- (دواني، مفاخر اسلام/ 381)
- 25- (مجهول، نزهه الزاهد / 18)

- 26- (طوسي، مصباح المتهجد)
- 27- (اتان گلبگ، کتابخانه ابن طاووس/13)
- 28- (همو/14)
- 29- (حر عاملي، امل الامل، 205/2)
- 30- (ر.ک : اقبال الاعمال، سيد بن طاووس)
- 31- (نک : جمال الاسبوع، سيد بن طاووس).
- 32- (نک : الدروع الواقيه، سيد بن طاووس)
- 33- (نک : مَهج الدعوات و منهج العبادات، سيد بن طاووس)
- 34- (نک : فتح الابواب، سيد بن طاووس)
- 35- (نک : الأمان، سيد بن طاووس)
- 36- (إتان گلبگ، کتابخانه ابن طاووس/59؛ نک : فلاح السائل، سيد بن طاووس)
- 37- (مجهول، نزّه الزاهد/27)
- 38- (نک : آئين بندگي و نيائيش، غفاري)
- 39- (نک : عُدّه الداعي، ابن فهد حلي)
- 40- (امين عاملي، اعيان الشيعه، 185/2)
- 41- (قمي، فوائد الرضويه/7؛ امين عاملي، اعيان الشيعه 184/2)
- 42- (نک : بلدالامين، کفعمي)
- 43- (نک : المصباح، کفعمي)
- 44- (اميني، الغدير، 249/11 ؛ حر عاملي، امل الامل 155/1)
- 45- (نک : مفتاح الفلاح، شيخ بهايي، مقدمه ناشر)
- 46- (حسن زاده آملی، نور علي نور / 11)
- 47- (نک : زاد المعاد، مجلسي)

کتابشناسي

- ابن فهد حلي، عده الداعي و نجاح الساعي، تهران، دارالکتب الاسلامي، چ اول، 1407
- ، آئين بندگي و نيائيش، (ترجمه عده الداعي ابن فهد حلي : غفاري) قم : بنياد معارف اسلامي، چ اول، 1375 ش.
- إتان گلبگ، کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، (ترجمه : سيد علي قرآني، رسول جعفریان)، قم : کتابخانه عمومي آيت الله مرعشي نجفي، 1371 ش.
- امين عاملي، سيد محسن، أعيان الشيعه، بيروت : دار التعارف، 1403هـ.
- اميني، عبدالحسين، الغدير في الكتاب و السنه و الأدب، بيروت : دارالكتاب العربي، 1403 هـ،
- حر عاملي، امل الآمل، قم : دارالكتاب الاسلامي، 1362 ش.
- ، وسائل الشيعه، تهران : مکتبه الاسلاميه، چ پنجم، 1398 هـ.
- حسن زاده آملی، نور علي نور در ذکر و ذاکر و مذکور، قم : انتشارات تشيع، چ پنجم، 1376 ش.
- حکيمي، جامعه سازي قرآني، تهران : دفتر نشر فرهنگ اسلامي، چ اول، 1378 ش.

- حويزي، عبد علي بن جمعه العروسي، نور الثقلين، قم : بي جا، بي تا.
- خوانساري، روضات الجنات، تهران : كتابفروشي اسلاميه، 1410 هـ.
- دواني، علي، مفاخر اسلام، تهران : اميركبير، چ اول، 1363 ش.
- راغب اصفهاني، مفردات الفاظ القرآن في غريب القرآن، تهران : مكتبة المرتضويه، بي تا.
- سيد بن طاووس، اقبال الاعمال، به تحقيق : جواد قيومي اصفهاني، قم : مكتب الاعلام الاسلامي، چ اول، 1414 هـ.ق.
- ، الأمان من أخطار الاسفار و الأزمان، بيروت : مؤسسه النور، 1408 هـ.
- ، جمال الاسبوع بكمال العمل المشروع، به تحقيق : جواد قيومي اصفهاني، قم : مؤسسه الآفاق، چ اول، 1371 ش.
- ، الدروع الواقيه من الاخطار فيما يعمل في شهر يوم علي التكرار.
- ، فتح الأبواب بين ذوي الالباب و بين رب الارباب في الاستخارات، قم : موسسه آل البيت (ع) لاحياء التراث، چ اول، 1409 هـ.
- ، فلاح السائل و نجاح المسائل في عمل اليوم و الليل، به تحقيق : غلام حسين مجيدي، قم : دفتر تبليغات اسلامي، چ اول، 1419 هـ.ق.
- ، مَهج الدعوات و منهج العبادات، بيروت : مؤسسه الاعلمي، 1414 هـ.
- شيخ بهايي، مفتاح الفلاح، تهران : انتشارات حكمت، 1369 ش.
- ضياءآبادي، سيد محمد، توبه (شرحي از دعاي سي و يك صحيفه سجاديّه، تهران : انتشارات نبأ، چ دوم، 1382 ش.
- طبرسي، مجمع البيان في تفسير القرآن، بيروت : دار المكتبة العلميه، بي تا.
- فولادوند، محمدمهدي، ترجمه قرآن كريم، تهران : دارالقرآن الكريم، 1376 ش.
- قمي، ابن قولويه، كامل الزيارات، تهران : مكتبة الصدوق، چ اول، 1375 ش.
- قمي، شيخ عباس، مفاتيح الجنان، بيروت : دارالاضواء، 1419 هـ.
- طوسي، الفهرست، نجف : مكتبة المرتضويه، بي تا.
- كفعمي، علي بن ابراهيم، البلد الأمين و الدرع الحصين، بيروت : مؤسسه الاعلمي، 1418 هـ.
- ، المصباح في الأدعية و الصلوات و الزيارات، بيروت : اعلمي، 1414 هـ.
- كليني، اصول كافي، تهران : مكتبة الصدوق، چ دوم، 1281 هـ.
- متقي هندي، كنز العمال في سنن الأقوال و الأفعال، بيروت : مؤسسه الرساله، بي تا.
- مجلسي، محمداقرا، بحارالانوار، تهران : مكتبة الاسلاميه، 1378 هـ.
- ، زادالعماد، تهران : انتشارات سعدي، چ اول، 1370 ش.
- طوسي، مصباح المتهجد، بيروت : مؤسسه فقه الشيعه، چ اول، 1411 هـ.
- مصطفىوي، حسن، التحقيق في كلمات القرآن الكريم، قم : مركز نشر الكتب، 1397 هـ.
- مؤلفي مجهول، نزّه الزاهد، به كوشش : رسول جعفريان، تهران : اهل قلم، چ اول، 1376 ش.